

۱۳۷۴ ارد

دانشگاه سیستان و بلوچستان
تحصیلات تکمیلی

پایان نامه کارشناسی ارشد در (رشته تاریخ گرایش ایران دوره اسلامی)

عنوان:

شب نامه های دوران نهضت مشروطیت تا پایان دوره استبداد صغیر

استاد راهنما:

دکتر عباس سرافرازی

استاد مشاور:

دکتر مسعود مرادی

تحقیق و نگارش:

محمد رضا نکودری

۱۳۸۸/۸/۲۰

۱۳۸۸/۸/۲۰

(این پایان نامه از حمایت مالی معاونت پژوهشی دانشگاه سیستان و بلوچستان بهره مند شده است)

کتابخانه مرکزی دانشگاه سیستان و بلوچستان
تسبیح دارک

شهریور ۱۳۸۸

۱۲۷۴۰۵

بسمه تعالی

این پایان نامه با عنوان شب نامه های دوران نهضت مشروطیت تا پایان دوره استبداد صغیر قسمتی از برنامه آموزشی دوره کارشناسی ارشد رشته تاریخ ایران دوره اسلامی توسط دانشجو محمدرضا نکودری تحت راهنمایی استاد پایان نامه دکتر عباس سرافرازی تهیه شده است. استفاده از مطالب آن به منظور اهداف آموزشی با ذکر مرجع و اطلاع کتبی به حوزه تحصیلات تکمیلی دانشگاه سیستان و بلوچستان مجاز می باشد.

محمدرضا نکودری
امضاء

این پایان نامه ۴ واحد درسی شناخته می شود و در تاریخ ۸۸/۶/۲۷ توسط هیئت داوران بررسی و درجه عالی به آن تعلق گرفت.

نام و نام خانوادگی	امضاء	تاریخ
استاد راهنما: دکتر عباس سرافرازی		
استاد مشاور: دکتر مسعود مرادی		
داور ۱: دکتر علی ناظمیان فرد		۸۸/۸/۲۰
داور ۲: دکتر عباسعلی آذرنیوشه		
نماینده تحصیلات تکمیلی: دکتر محمدعلی زهرازاده		۸۸-۶-۲۶

دانشگاه سیستان و بلوچستان

تعهدنامه اصالت اثر

اینجانب محمد رضا نکودری تأیید می‌کنم که مطالب مندرج در این پایان‌نامه حاصل کار پژوهشی اینجانب است و به دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این نوشته از آن استفاده شده است مطابق مقررات ارجاع گردیده است. این پایان‌نامه پیش از این برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه سیستان و بلوچستان می‌باشد.

نام و نام خانوادگی دانشجو: محمد رضا نکودری

امضاء

تقدیم به:

همه ی کسانی که در طول تاریخ پر فراز و نشیب میهن عزیز جان خویش را در راه آزادی
و عدالت فدا نمودند و با نثار خون خویش نام نیک به جای گذاشتند.

سپاسگزاری

از همه ی عزیزانی که در انجام رساله همکاری دلسوزانه نموده به خصوص از جناب آقای دکتر عباس سراقرازی و جناب آقای دکتر مسعود مرادی که با پیگیری مجدانه نقش مهمی در تدوین رساله بر عهده داشتند، صمیمانه قدر دانی می شود. همچنین از همسر و فرزندانم که علی رغم مشکلات فراوان با صبر و متانت خویش مرا در انجام این کار همراهی نمودند کمال تقدیر و تشکر را دارم.

چکیده:

در شرایطی که تحولات انقلاب مشروطیت هنوز گسترده نشده بود و زمینه‌های اعتراض قشرهای مختلف مردم در مقابل حکومت و دربار در وقایعی همانند رژی (تحریم توتون و تنباکو) نقش بسته بود اعلان‌هایی که به شب نامه معروف شدند در تبریز و تهران و بعضی از مراکز دیگر نهضت همانند اصفهان و شیراز منتشر گشت هر چند ابزارهای اطلاع رسانی دیگر مانند روزنامه‌ها، وعاظ مساجد و سخنرانی بکار گرفته شد اما شب نامه‌ها بدلیل تاثیر گذاری شدید بر وقایع و نقد صریح افراد و گروهها و از آنجائیکه نویسنده بدلیل ناشناخته بودن احساس خطر در نوشتن مطالب شبنامه نمی‌نمود جاذبه زیادی در بین طبقات مختلف جامعه داشت بخصوص اینکه دستگاه حکومتی بوسیله وزارت انطباعات و به کمک سانسور مطالب مطبوعات را به شدت کنترل می‌نمود و با نوشتن هر گونه مطلبی که منافع شاه یا دستگاه حاکم را به خطر می‌انداخت مخالفت می‌نمود در بررسی شب نامه‌های نهضت مشروطیت همواره عباراتی چون فدائیان وطن، بیدارشدگان مملکت و ... به چشم می‌خورد، تا فرمان مشروطه نوعی وحدت نظر در شب نامه ها و خواسته‌های مشروطه طلبان مشاهده می‌شود اما پس از فرمان مشروطه و در بحبوحه تشکیل مجلس و بخصوص پس از مرگ مظفر الدین شاه گروههای مختلف و چه بسا مخالف مشروطه نیز دست به نگارش شب نامه زده و خواسته‌های شخصی و گروهی خود را و گاهی چه بسا برای تخریب رقیب از حربه شبنامه استفاده می‌نمودند و به قولی شب نامه علیه شبنامه نویسان منتشر می‌شد و از آنجایی که در نوشتن شب نامه بیشتر اوقات از ژلاتین استفاده می‌شد امکانات ساده به هر شخصی یا گروهی امکان استفاده و نشر را می‌داد و معمولاً در مکانهای عمومی همانند مسجد، بازار، کاروانسرا مکانهای دولتی پخش می‌گردید به نظر می‌رسد تجار در حمایت مالی شب نامه‌نویسان بی نقش نبوده همچنانکه روزنامه نگاران نیز در نگارش آن بی تاثیر نبوده‌اند اوج شب نامه نویسی مربوط به حوادث پس از مهاجرت صغری (حرم حضرت عبدالعظیم ع) می باشد و شب نامه نقش بسیار مهمی بعنوان یک وسیله اطلاع رسانی در دوران استبداد صغیر ایفا می‌نمود.

کلید واژگان : شب نامه - مشروطیت - مهاجرت صغری - مهاجرت کبری - محمد علیشاه

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۴	معرفی منابع مهم
بخش اول: کلیاتی پیرامون جنبش مشروطیت	
فصل اول: علل اهمیت جنبش مشروطیت با تکیه بر نقش متفکران و مطبوعات در این دوره	
۱۴	۱- مفهوم واژه مشروطه
۱۶	۲- اهمیت مشروطیت از دیدگاه اندیشمندان و متفکران
۳- علل و اهمیت پیاپی نهضت مشروطیت:	
۱۹	الف. عوامل داخل
۲۳	ب. عوامل خارجی
۴- متفکران مشروطیت:	
۲۸	الف. سید جمال الدین اسد آبادی
۳۲	ب. میرزا ملکم خان
۳۵	پ. میرزا یوسف خان مستشار الدوله
۳۷	ت. عبدالرحیم طالبوف
۳۹	ج. حاج زین العابدین مراغه‌ای
۴۰	۳۸ ح. میرزا حسین خان سپهسالار
۵- نقش مطبوعات در مشروطیت:	
۴۱	الف. اولین روزنامه‌های دوره قاجاریه
۴۵	ب. صوراسرافیل
۴۷	پ. روزنامه مساوات
۴۷	ت. روزنامه روح القدس

ج. روزنامه حبل المتین ۴۸

ح. روزنامه‌های دوران استبداد صغیر ۵۰

فصل دوم: کلیاتی در خصوص شب نامه و شب نامه نویسی

۱- مفهوم شب نامه ۵۳

۲- سابقه شب نامه نویسی ۵۴

۳- علل رواج شب نامه نویسی ۵۸

۴- انواع شب نامه:

۴-۱ اعلان ۶۳

ب. اعلامیه ۶۴

پ. نامه سرگشاده ۶۵

ت. مقاله ۶۸

ث. پرسش و پاسخ ۶۸

ج. خبر - خبر نامه - روزنامه مخفی ۷۰

چ. تقسیم محتوای شب نامه ۷۳

هـ. تهیه و توزیع شب نامه ۷۳

ع. نقش شب نامه‌ها و وقایع و تحولات ۷۸

بخش دوم: سیر تحول تاریخی شب نامه نویسی در دوره قاجاریه

فصل اول: شب نامه نویسی از جنبش تنباکو تا فرمان مشروطیت

۱- جنبش تنباکو و شب نامه نویسی ۸۴

۲- بررسی شب نامه‌ها در دوره مظفری تا پایان مهاجرت صغری ۸۸

۳- رونق شب نامه‌ها در حوادث صغری تا پایان مهاجرت کبری (قم) ۱۰۲

۴- تحلیل تعداد از شب‌نامه‌های دوره مهاجرت صغری ۱۰۳

الف. شب نامه‌هایی که علیه دولتمردان و مخالفان علما منتشر می‌شد ۱۰۳

ب. شب نامه‌هایی که خطاب به مردم طرفدار مشروطه است ۱۰۶

پ. شب نامه‌هایی علیه علما و یا به منظور تحریک علما منتشر می‌شد ۱۰۷

۵- تحلیل شب نامه‌های دوره مهاجرت کبری تا فرمان مشروطیت ۱۱۲

الف. شب نامه علیه دولتمردان و حکومت ۱۱۳

ب. شب نامه‌هایی که خطاب به مردم و تاکید بر ادامه مبارزه داشت ۱۱۴

فصل دوم: بررسی شب نامه‌ها از فرمان مشروطیت تا پایان استبداد صغیر

۲- الف. از فرمان مشروطیت تا فوت مظفرالدین شاه:

۱- عوامل موثر در رواج بیشتر شب نامه نویسی ۱۱۹

۲- انواع شب نامه‌های این دوره

الف. شب نامه‌ها در خصوص مجلس شورای ملی ۱۲۰

ب. شب نامه‌ها در مخالفت با علمای مشروطه ۱۲۲

پ. شب نامه‌ها در حمایت از علمای مشروطه ۱۲۴

ت. شب نامه‌ها در حمایت از قانون و نفی بی قانونی ۱۲۵

ث. شب نامه‌ها علیه دولت دربار ۱۲۷

ج. شب نامه علیه استقراض ۱۲۹

۲- ب. شب نامه نویسی از سلطنت محمد علیشاه تا استبداد صغیر

الف. نقش گروه‌های مختلف در رواج شب نامه نویسی ۱۳۱

ب. شب نامه‌ها علیه علمای مشروطه خواه ۱۳۴

پ. شب نامه‌ها علیه دولتمردان و وزراء ۱۳۵

ث. شب نامه‌ها علیه محمدعلیشاه ۱۳۸

ج. شب نامه‌های مخالفان مشروطه ۱۴۰

ح. شب نامه‌ها در مورد نیروهای نظامی و قزاق ۱۴۱

خ. شب نامه‌ها علیه مخالفان مشروطه ۱۴۳

۲- ج. روند شب نامه‌ها در جریان استبداد صغیر تا فتح تهران

الف. شب نامه‌های حمایت از روحانیون مشروطه طلب ۱۴۵

ب. شب نامه‌ها خطاب به مردم ۱۴۷

پ. شب نامه‌ها علیه رجال حکومتی ۱۵۴

۱۵۵	ت. شب‌نامه‌های مخالفان مشروطه
۱۵۶	ث. شب‌نامه‌ها خطاب به نیروهای نظامی
۱۵۸	نتیجه
۱۵۹	فهرست منابع

بیش از یک قرن از انقلاب مشروطیت در ایران گذشته و تحقیقات بسیاری پیرامون این نهضت که نقطه عطفی در تاریخ تحولات سیاسی ایران محسوب می‌شود و در اوایل قرن بیستم بوقوع پیوسته است با دیدگاه‌های مختلف انجام پذیرفته است اما به نظر می‌رسد در بعد فرهنگی و تبلیغاتی نهضت با اینکه کتابهای زیادی تالیف و ترجمه شده است برخی سوالات همچنان بی پاسخ مانده یا پاسخ‌های مبهم داده شده است هنوز ذهن بسیاری از پژوهشگران در پی پاسخ اقناع کننده به اینگونه سوالات می‌باشند با توجه به این اعتقاد که مشابهت زیادی در برخی حوادث نهضت مشروطیت با انقلاب اسلامی چه قبل از پیروزی و چه حوادث دوران انقلاب و نهضت وجود دارد و از آنجایی که تاثیر گذاری و کاربردی بودن خیلی از ابزارهای تبلیغاتی و اطلاع رسانی نهضت مشروطیت همانند شب نامه‌ها را، حتی در حال حاضر می‌توان مشاهده نمود کنکاش در مورد شب نامه که نقش بارزی در بحرانها یا پیدایش حوادث بر عهده داشته و دارند از اهمیت برخوردار است با نقد شب نامه‌های نهضت مشروطیت تا پایان استبداد صغیر از لحاظ محتوایی و قلم نگارش در مراحل مختلف نهضت، تاثیر پذیری این دسته از ابزارهای اطلاع رسانی را تا حدودی که منابع و تحقیقات اجازه دهند می‌توان مشخص و روشن نمود. محتوای شب نامه‌ها در مواقع حساس کارآیی بیشتر داشته و می‌تواند موجب تخریب گروه یا شخصیت مفیدی در جامعه و از آنطرف سوء استفاده دیگران گردد امروزه نیز شاهد استفاده از شب نامه‌ها در انتخابات، درگیریهای حزبی و جناحی در سایتها اینترنتی و وبلاگ نویسها بوده و بدنبال پاسخ این سوال است که چرا صراحت لهجه و محتوای انتقادی شب نامه اگر چه کذب باشد بازم باعث جذب خواننده می‌گردد

چهارچوب طرح تحقیق: سعی بر آن است که مشخص شود شب‌نامه‌ها در انقلاب مشروطیت ابزار اطلاع رسانی و مبارزه با مخالفان وضع موجود و دستگاه حاکم بوده و سپس در برخی موارد به عنوان ابزاری جهت بهره‌برداری گروهی و حتی شخصی درآمده است البته با توجه به پراکندگی شب نامه‌ها در مراکز مختلف فقط شب نامه‌های تهران در این پژوهش مورد توجه بوده است

سوالات:

- ۱- در چه دوره‌ای از حکومت قاجار شب نامه نویسی رواج پیدا نمود؟
- ۲- با وجود مطبوعات مختلف چرا از شب نامه برای اطلاع رسانی استفاده می‌گردید؟

۳- چه گروههایی در نگارش شب نامه‌های دوره مشروطیت نقش داشتند؟

۴- چرا شب نامه‌ها در دوران مهاجرت صغری رونق بیشتری پیدا نمود؟

۵- در دوران استبداد صغیر شب نامه‌ها چه نقشی در تهران بر عهده گرفتند؟

فرضیه‌ها:

جهت پاسخ به سوالات فوق فرضیه‌هایی ذیل مطرح می‌شود که عبارتند از:

۱- با توجه به تحولات مختلف در دوره ناصر الدین شاه و تاسیس مدارس به سبک جدید انتشار وسیع مطبوعات و گرایش مردم به داشتن آگاهیهای جدید و همچنین ورود اندیشه‌های جدید توسط تحصیل کردگان در فرهنگ غرب به نظر می‌رسد شروع نگارش شب نامه‌ها بعنوان اعتراض مربوط به دوره ناصر است.

۲- مسلماً در مطبوعات که توسط برخی از روشنفکران اداره می‌شد مطالب نگاشته شده به مذاق برخی از درباریان و دستگاه حکومتی سازگار نبوده و با تاسیس وزارت انطباعات نوعی سانسور بر مطبوعات حاکم شد و از نوشتن بعضی مطالب در روزنامه‌ها جلوگیری می‌گردید بنابراین شب نامه وسیله مناسبی برای افشارگری بود.

۳- روشنفکران - برخی روزنامه‌نگاران - برخی فرقه‌ها و بدعت گذاران مذهبی که جرات مخالفت آشکار را نداشتند و برخی از سیاسیون رانده شده از دستگاه حکومتی ممکن است در نگارش و پخش شب نامه‌ها دخیل بوده باشند.

۴- در دوران مهاجرت صغری خواسته‌هایی مطرح شده بود و حکومت نیز برای پایان دادن به غائله و ایجاد آرامش در جامعه با خواسته‌های آنان موافقت نموده بود اما بدلیل آنکه پس از بازگشت مهاجرین از حرم عبدالعظیم که صدر اعظم و دولتمردان خلف وعده می‌نمودند و اوضاع را بشدت کنترل می‌کردند در نتیجه بازار شب نامه نویسی رونق گرفت.

۵- از یک طرف با وجود حکومت خفقان و وحشت در تهران و سرکوب هر گونه مخالفت و از طرف دیگر شروع جنبش‌های مشروطه در تبریز - گیلان - اصفهان و بعضی جاهای دیگر شب نامه‌ها در تهران نقش وسیله اطلاع رسانی به مردم را بر عهده داشته و اخبار پیروزیهای مشروطه طلبان را پخش می‌نمودند و این مهم باعث تقویت و دلگرمی طرفداران مشروطه و ایجاد بستر مناسب برای فتح تهران توسط مجاهدان مشروطه طلب گردید هم چنین انتشار شب نامه‌ها در تهران موجب سرخوردگی وحشت و یاس دستگاه حکومتی و مخالفان مشروطه می‌شد.

پیشینه تحقیق:

رساله با کتابی با این عنوان تا کنون به بحث و بررسی پیرامون شب نامه‌ها در انقلاب مشروطیت به طور جدی نپرداخته است و امید است این پژوهش به خوبی بتواند با توجه به محتوای شب نامه‌های بدست آمده گوشه‌های تاریک از حوادث انقلاب مشروطیت را روشن نماید. مزیت این رساله در متمرکز شدن بر شبنامه‌های منتشره در تهران است که با توجه به حوادث به تجزیه و تحلیل شبنامه‌ها می‌پردازد.

روش تحقیق:

روش تحقیق در این رساله، روش کتابخانه‌ای است بدین معنی که گردآوری اطلاعات و تحلیل وقایع بر اساس شب نامه‌های گردآوری شده از منابع و مآخذ که همراه با استنتاج عقلی بوده است سعی شده از شب نامه‌هایی که در منابع دست اول وجود دارد استفاده شود و به ندرت سراغ شب نامه‌هایی منابع دست دوم یا مقالات رفته است در ثبت تاریخ رویدادها بیشتر از تاریخ هجری قمری که تاریخ رسمی آن زمان بوده است استفاده شده و گاهی اوقات از تاریخ میلادی یا خورشیدی نیز ذکری شده است هم چنین شیوه ارجاع به منابع، ارجاع داخل متن است که پس از نام نویسنده کتاب، سال چاپ آن و شماره صفحه آمده است.

رساله شامل ۲ بخش است:

بخش اول: کلیاتی پیرامون جنبش مشروطیت

۱- فصل اول شامل علل اهمیت جنبش مشروطیت با تکیه بر نقش متفکران و مطبوعات این دوره.

۲- فصل دوم: کلیاتی در خصوص شب نامه و شب نامه نویسی

بخش دوم: سیر تحول تاریخی شب نامه نویسی در دوره قاجاریه

۱- فصل اول شامل شب نامه نویسی از واقعه تنباکو تا فرمان مشروطه است.

۲- فصل دوم: شامل بررسی شب نامه‌ها از فرمان مشروطه تا پایان استبداد صغیر

تاریخ بیداری ایرانیان: ناظم الاسلام کرمانی

مؤلف این کتاب: میرزا محمد معروف به ناظم الاسلام وی یکی از روشنفکران دوره مظفری بوده و چند سال پیش از انقلاب مشروطه به روزنامه نگاری اشتغال داشت او ناظم مدرسه اسلامی بود که روحانی بلند مرتبه سید محمد طباطبایی ایجاد کرده بود. نام اصلی وی محمد و پسر میرزا علی، از فضایی معروف کرمان است و در محرم ۱۳۰۹ قمری از شهر کرمان به تهران آمده است و به دلیل آنکه ناظم مدرسه اسلامی بود به ناظم الاسلام معروف شده است. هم از نظر فکری و هم از نظر ارتباطات خود از مشروطه خواهان فعال بود بدلیل ارتباطی که با محافل مختلف بخصوص علما داردونیز برخی از اطلاعات کتابش در هیچ منبع دیگری وجود ندارد بعنوان مثال از انجمن سری بنام انجمن مخفی یاد می‌کند که پیش از مشروطیت به اهتمام حجت الاسلام طباطبایی ایجاد شده بود و برای ایجاد حرکتی سیاسی در ایران می‌کوشید هر چند ناظم الاسلام به تحلیل اجتماعی و اقتصادی این دوره نمی‌پردازد ولی از خلال نوشته‌های او نوعی تحلیل مشاهده می‌گردد وی اولین نویسنده و مورخی هست که بر نقش پیشه‌وران و تولید کنندگان کوچک در ایجاد مشروطیت اشاره کرده است وی در تدوین این کتاب از اسناد و مدارک و بخصوص شب نامه‌های متعدد که در دوره مشروطه منتشر می‌شد استفاده کرده است که به خودی خود بر ارزش محتوایی کتابش افزوده است. هر چند برخی مورخین از جمله ملک زاده معتقدند تاریخ بیداری ایرانیان کتابیست که برای آیتدگان نوشته نشده بلکه برای خوش آمد عده‌ای که در آن زمانی می‌زیستند به رشته تحریر درآمده و بعلاوه مطالب دور از حقیقت جعل کرده و تاریخ را لکه دار نموده است. کتاب تاریخ بیداری ایرانیان به ادعای ناظم الاسلام شامل ده کتاب است که مجموع آن امروزه در دو مجله بچاپ رسیده است مطالب و موضوعات کتاب مربوط به اواخر دوره ناصری و آغاز مشروطیت ایران است و اولین حادثه مهم و مطلع کتاب، واقعه تنباکو است وی از مجتهدین و رهبران آزادی که در راه مشروطیت خدمات صادقانه‌ای انجام داده‌اند بخوبی نام می‌برد اکثر مطالب در دو روزنامه کوکب دری و هم چنین هفته نامه نوروز که هر دو به مدیریت ناظم الاسلام بوده قبلا بچاپ رسیده است اما تفاوت مطالب این کتاب در نقد محتوای وقایع است آنچه که مشخص است قسمتهای از این کتاب هرگز به چاپ نرسیده است ناظم الاسلام در سال ۱۳۳۷ ق در مجلسی که با لقمان نفیس مدیر کل وزارت دارایی آن زمان داشت بیان می‌کند من دو کتاب دارم هر وقت توانستید نگذارید آن دو از میان برود و آنرا بچاپ برسانید، اول مقامات حریری است که بر حسب خواهش میرزا علی اصغر خان، اتابیک اعظم آنرا ترجمه کرده‌ام و بخط نسخ ممتاز

متن و بخط نستعلیق ریز ترجمه آن در زیر خطوط روی کاغذی که مناسب برای چاپ و برگرداندن روی سنگ چاپ است نوشته و تهیه شده، دوم بقیه تاریخ بیداری ایرانیان است که مشتمل بر حوادث استبداد صغیر و آنگاه هر دو کتاب را به ما ارائه داد»

در بررسی این کتاب مشخص می‌شود که بیشتر موضوعات در هنگام پیروزی مشروطه خواهان بچاپ رسیده و علت بچاپ نرسیدن برخی مطالب تسلط مستبدین و دربار محمد علی شاه و اوضاع نابسامان اجتماعی و سیاسی آن دوران بوده است مجموعه جلد اول، دوم و سوم در یک مجلد و جلد چهارم و پنجم در یک مجله مجزا آمده است مجلد اول با شرح حال مولف و یک مقدمه و هم چنین چند فصل آغاز می‌شود که در فصل اول وقایع از سال ۱۳۰۹ و همانطور که قبلاً اشاره گردید از واقعه رژی شروع می‌شود و به طور مفصل تنباکو توضیح داده شده و سپس به شرح زندگانی شخصیت‌های سیاسی و متفکرانی همچون سید جمال الدین اسد آبادی - میرزا رضا کرمانی - میرزا حسین‌خان سپهسالار - میرزا ملکم خان پرداخته می‌شود و پس از حدود ۱۵۰ صفحه توضیحات فصول مختلف، جلد اول کتاب وقایع را از اواخر سال ۱۳۲۲ مطابق با ۱۹۰۵ م بیان می‌نماید و چگونگی تشکیل انجمن مخفی را شرح داده و تا واقعه مسجد شاه و مهاجرت صغری بخوبی وقایع را ذکر می‌نماید بخصوص اینکه شب نامه‌های متعددی که توسط انجمن‌های سیاسی مختلف یا افراد ناشناسی چاپ و منتشر شده است را بطور کامل در کتاب خویش می‌آورد و به نظر می‌رسد پس از کتاب واقعات اتفاقیه در روزگار اثر محمد مهدی شریف کاشانی مهمترین منبعی که می‌توان راجع به شب نامه‌های نهضت مشروطیت به تحقیق پرداخت کتاب پر ارج تاریخ بیداری ایرانیان است که دهها شبنامه و برخی منحصر به فرد بدون کم و کاست ذکر شده است جلد دوم کتاب حوادث مربوط به سال ۱۳۲۴ ه.ق یعنی از واقعه مهاجرت صغری (حرم حضرت عبدالعظیم) آغاز و تا دستگیری شیخ محمد واعظ و قتل سید عبدالحمید ادامه دارد که البته مختصری پیرامون وقایع مشهد و فارس و ارامنه نیز مطالب بیان شده است. جلد سوم مربوط به وقایع مهاجرت کبری (قم) و اتفاقاتی سفارت انگلستان و مشروطه طلبان در آنجاست و انباشته از انواع اعلامیه‌ها - مکتوبات و شب نامه‌هاست و حوادث پس از فرمان تشکیل مجلس (مشروطه) تا موضوع گرفتن وام و طرح آن در مجلس اول ادامه پیدا می‌کند که همه این مطالب مربوط به سال ۱۳۲۴ هجری قمری است. جلد چهارم که در مجلد دوم کتاب بچاپ رسیده است نسبت به ۳ جلد قبلی دارای سبک و ویژگی متمایزی است چرا که در این جلد وقایع بصورت ماهانه بیان شده و رویدادهای هر ماه با توجه به میزان اهمیت بیان می‌شود و این شرح وقایع تا محرم ۱۳۲۷ ادامه دارد و آکنده از اتفاقات مهم که در گوشه و کنار کشور بخصوص تبریز و تهران می‌باشد و امتیاز

دیگر این بخش در شرح علت رخدادهای است که به نظر می‌رسد با اتفاق خیلی کوچک و گاهی بدون انگیزه سیاسی شروع شده و سپس به یک ماجرای سیاسی تبدیل شده‌اند جلد پنجم شرح وقایع از محرم ۱۳۲۷ هجری قمری و همانند جلد چهارم بصورت ماهانه بیان شده و بخصوص اقدامات مشروعه طلبان علیه طرفداران مشروطه و هم چنین قیام‌های تبریز، شیراز، کرمان، استرآباد مطالب سودمندی بیان می‌شود و با شرح محاکمه و دار زدن شیخ فضل اله نوری کتاب تاریخ بیداری ایرانیان به پایان می‌رسد در ضمیمه کتاب متن چند تلگراف در موضوعات مختلف که از اطراف و اکناف کشور ارسال شده را بیان می‌دارد. بهرحال حضور ناظم الاسلام در متن مشروطه و حوادثی که روی داده بعنوان نظاره گر یا در برخی موارد تاثیر گذار به ثبت وقایع پرداخته است باعث گردیده کتاب تاریخ بیداری ایرانیان همواره و برای همیشه بعنوان یک منبع مهم مورد توجه پژوهشگران و محققان با تفکرات و دیدگاه‌های مختلف قرار گیرد بنحوی که چشم پوشی از محتوای مطالب این کتاب سعی و تلاش محقق را پیرامون هر موضوع نهضت مشروطیت را ناقص خواهد نمود.

واقعات اتفاقیه در روزگار (۳ جلد)

مولف این کتاب حاج شیخ محمد مهدی شریف کاشانی فرزند آخوند ملا محمد جعفر نراقی کاشانی است و از نوادگان دختری عالم مجتهد شیعی، حاج ملا احمد بن حاج ملام نراقی کاشانی بود وی مدتی بنا به گفته خودش جزو اهل طریقت و صوفی گری گردیده و به بمبئی، مصر و مکه و مدینه مسافرت نموده و سپس به تهران بازگشت و در سال ۱۳۱۵ هجری قمری با افتتاح انجمن معارف در تهران عضو انجمن شد و پس از انقلاب مشروطیت، در سنه ۱۳۲۸ هجری قمری شیخ مهدی رئیس اداره‌ی تحقیق کل اوقاف گردید در شروع نهضت مشروطیت به جنبش روحانیت پیوست و در هنگام تحصن علما در حرم حضرت عبدالعظیم (مهاجرت صغری) نماینده آقای بهبهانی در مذاکره با دربار بود در جریان مهاجرت کبری وساطت دربار با علما را بر عهد داشت و اقدامات شیخ مهدی و نزدیکی وی با سران مشروطه باعث شد تا نام وی در لیست سیاه دربار محمد علی شاه قرار گیرد اما به سبب وجهه اجتماعی، دربار جرات اذیت و آزار وی را نداشت در سن ۹ سالگی اقدام به نگارش کتاب واقعات اتفاقیه در روزگار را می‌گیرد کتاب وی شامل یک مقدمه ۴ تذکره و ۵ فصل و یک خاتمه می‌باشد که در ۳ جلد مطالب تالیف شده است در تذکره‌ی اول از ابتدای سلطنت ناصر الدین شاه حوادث را بیان نموده و تا مسئله‌ی مسیوتوز بلژیکی ادامه پیدا می‌کند و در مطالب این تذکره می‌توان با اصلاحات دوره ناصری از جمله تاسیس دار الفنون و تشکیل هیات دربار اعظم در دوران صدارت سپهسالار نام برد. تذکره‌ی دوم به نقد اداره امور مملکت در دوره مظفر الدین شاه پرداخته و سپس به توضیح ماجرای

مسیونوز و درگیری علما با وی می‌پردازد و در نهایت آشکارا به اختلافات دربار و علما اشاره می‌نماید تذکره‌ی سوم شرح مهاجرت علما به حرم حضرت عبدالعظیم (مهاجرت صغری) و بازگشت ایشان و حوادثی که منجر به مهاجرت کبری (قم) است می‌پردازد و به خوبی اوضاع جامعه را تشریح می‌نماید و تذکره‌ی چهارم حوادث مهاجرت کبری و چگونگی حضور اقشار مختلف مردم در سفارت انگلستان و میانجی‌گری سفیر انگلستان می‌پردازد و اوضاع آشفته دربار و استیصال مظفر الدین شاه و اقدامات ناچاراً تسلیم شدن شاه در برابر خواسته‌های مردم و با صدور فرمان افتتاح مجلس شورای ملی این تذکره نیز خاتمه می‌پذیرد.

در فصل اول کتاب حوادث از افتتاح مجلس تا به توپ بستن آن و شروع استبداد صغیر بیان می‌شود و اختلافات مشروطه طلبان و هم چنین اقدامات مخالفان مشروطه و محمد علی‌شاه بخوبی توضیح داده می‌شود در فصل دوم توضیح حوادث از به توپ بستن مجلس آغاز می‌شود و قیام‌های تبریز، گیلان، اصفهان و دیگر شهرها بیان گردیده و تا فتح تهران توسط مجاهدان مشروطه طلب ادامه پیدا می‌کند. فصل سوم به حوادث و رخدادهای تهران پس از ورود مجاهدین و اقداماتی چون اعدام شیخ فضل الله نوری و هم چنین خاطرات سپهدار اعظم نیز در این بخش آمده است. فصل چهارم مربوط به ورود علما به تهران و آرامش نسبی که در کشور تا حدودی ایجاد شده است و تا آمدن ناصر الملک به ایران ادامه پیدا می‌کند در فصل پنجم که مفصل‌ترین بخش کتاب است حوادث از آمدن ناصر الملک به تهران تا مراسم تاجگذاری احمدشاه توضیح داده می‌شود و خاتمه‌ی این کتاب اختصاص به بیان مراسم تاجگذاری احمدشاه و افتتاح مجلس سوم دارد که در نتیجه نگارش حوادث تا سال ۱۳۳۳ به پایان می‌رسد این کتاب مملو از اعلامیه‌ها و شب نامه‌ها، اوراق ژلاتین است هم چنین تعداد زیادی تلگراف و نامه از علما و مشروط خواهان و درباریان در کتاب آمده است و از جهت اسناد و شب نامه‌ها در کتب تاریخ ایران منحصر به فرد است و از جهتی که وی هم در نزد روحانیون و هم در دربار محبوبیتی داشته توانسته اطلاعات جامعی را بدست آورد. شیخ محمد مهدی در جای جای جلد سوم کتاب، تصاویری از رجال و رویدادهای آن روزگار که بالغ بر صد عکس می‌باشد آورده است سعی نموده در بیان رویدادها با مطالب مطبوعات دوران خود رعایت امانتداری را ارج بنماید چنانکه می‌گوید: چون مبنای این تاریخ (بر یک مقدمه و تذکره و پنج فصل و یک خاتمه مقرر گردیده بود و خدا را حاضر و شاهد گرفته که هر چه و آنچه واقعات اتفاقیه از مجالس و محافل و مذکرات و روزنامه‌جات و اعلامات که پیش آید بدون ملاحظه‌ی دوستی و دشمنی شخصی نگاشته شود تا اطلاق تاریخی بر آن صدق باشد.

در رساله شب نامه‌های نهضت مشروطیت تا پایان استبداد صغیر بیشترین نقد محتوای شب نامه‌ها مربوط به آثار این کتاب است که با توجه به نیاز بیشترین کارآیی مربوط به جلد اول و قسمتی از جلد دوم است، خانم منصوره اتحادیه و آقای سیروس سعدوندیان در پائیز سال ۱۳۶۲ هجری شمسی با چاپ این کتاب توانستند خیلی از نکات مهم تاریخ انقلاب مشروطه را برای پژوهشگران آشکار گردانند.

تاریخ انقلاب مشروطیت ایران: دکتر مهدی ملک زاده

مزیت این کتاب آن است که مولف فرزند یکی از رهبران مشروطیت بنام ملک المتکلمین بود و از خانواده آزادی محسوب می‌شود ملک المتکلمین از شهدای نامدار مشروطیت می‌باشد و بدین سبب مولف خود در نوجوانی ناظر برخی وقایع بوده و کشمکش‌های میان استبداد و آزادی را به چشم دیده است. هم چنین به علت شرکت در بعضی وقایع و به علت آشنایی و ارتباط‌هایی که با سران و دست اندرکاران مشروطه داشته، چه کسانی که از دوستان پدرش بوده‌اند و چه اشخاصی که بعدها با خود او آشنایی پیدا نموده‌اند. در کتابش اطلاعات دست اولی درباره مشروطه وجود دارد از خلال نوشته‌های او ما درباره یکی از انجمن‌های سری و مهم پیش از مشروطه آگاه شدیم که نام آن انجمن ملی بود و پیش از مشروطه تشکیل شده بود یکی از ویژگی‌های مهم این کتاب آن است که مولف کمتر نامی از خود در جریان حوادث برده است و بیشتر سعی نموده است که خود را تماشاچی صفحه انقلاب عظیم بداند کتاب تاریخ انقلاب مشروطه ایران شامل ۵ جلد است جلد اول دارای یازده فصل است که از فصل اول تا پایان فصل پنجم به صورت نظری و بادیقی نقادانه به اوضاع ایران پیش از مشروطیت و اهمیت نهضت پرداخته است و تأثیر اقلیت روشنفکر در آگاهی دادن به مردم را مورد توجه قرار داده اما از فصل ششم به حوادث پرداخته است و به علل و موجباتی که سبب پیدایش مشروطیت شده است می‌پردازد.

و مواردی همانند دخالت بیگانگان - متفکران و رهبران نهضت - وضعیت دربار بخصوص میرزا علی اصغر خان اتابک و تسلط همه جانبه وی و در امور کشور بیان می‌شود.

کتاب دوم یا جلد دوم شامل دوازده فصل است که حوادث با توجه به مقطع زمانی خود در مورد بررسی قرار می‌گیرند و از تحصن اولیه در حرم حضرت عبدالعظیم (ع) آغاز شده و سپس موارد مسیونوز، مهاجرت صغری و بدنبال رخدادهای دیگر مهاجرت کبری (ق) تحصن در سفارت انگلیس تا فرمان مشروطیت و مرگ مظفرالدین شاه به خوبی وقایع بیان می‌شود. فصل دوازدهم راجع به حوادث شهرستانها می‌باشد و یک فصل را نیز پیرامون

روزنامه‌ها چه قبل از پیروزی نهضت مشروطیت و چه دوران نهضت تحلیل می‌شود و بخوبی توانسته از نقش سازنده و مفید مطبوعات در پیشبرد نهضت سخن بگوید و البته اشاره‌هایی نیز به تأثیر شب‌نامه‌ها در بیداری مردم نموده است. مهدی ملکزاده معتقد است خوانندگان کتاب وی پس از مطالعه جلد اول با یک فکر روشن و بصیرت کامل از اوضاع گذشته و اطلاع به علل و موجبات ظهور انقلاب مشروطیت و بینش به حال موسسین حقیقی مشروطیت به حقیقت و فلسفه آن انقلاب ملی پی خواهند بود و به گفته بعضی از محققین که می‌گویند:

انقلابی‌هایی که در میان یک ملت رخ می‌دهد باید در قرون پیش جستجو کرد و ریشه و مبدا آنرا باید در گذشته پیدا کرد کتاب سوم یا جلد سوم تاریخ انقلاب مشروطیت ایران شامل ۱۹ فصل است که از ابتدای سلطنت محمد علی‌شاه و صدارت میرزا علی اصغر خان اتابک حوادث بیان می‌شود و قرارداد ۱۹۰۷ م که منجر به تقسیم ایران توسط دو دولت استعمارگر روسیه و انگلستان بوده به خوبی تشریح می‌شود و به اقداماتی مخالفان مشروطه و واقعه میدان توپخانه تا سو قصد به جان محمد علی شاه و در نهایت رفتن محمد علی شاه به باغشاه و تهیه مقدمات برای مبارزه با مجلس شورای ملی و طرفداران مشروطیت می‌پردازد.

باید در نظر داشت که این کتاب در ردیف یکی از بهترین پژوهش‌ها و منابع برای درک رویدادهای مشروطه است که با توجه به اقامت زیاد ملکزاده در خارج از کشور و سکونت از سن ۱۹ سالگی در فرانسه و حتی تحصیل در مدرسه شبانه روزی لائیک و ادامه تحصیل در پزشکی غرب مسلمان‌باید دارای افکاری جانبدارانه در مقابل قشر علما را در نوشته‌هایش می‌توان احساس نمود. در جلد چهارم کتاب تاریخ انقلاب مشروطیت ایران به حوادث به توپ بستن مجلس اول و شروع استبداد صغیر و قیام‌های مناطق دیگر بخصوص تبریز پرداخته شده است و ویژگی این قسمت توضیح داستان توپ بستن مجلس به روایت روسها نیز آمده است و گزارشهای خوبی از مناطق مختلف ایران که از طریق شب‌نامه‌ها در تهران منتشر می‌شده است را بیان می‌دارد و به سرنوشت روزنامه‌ها نیز در استبداد صغیر می‌پردازد در کتاب پنجم نیز اخبار و حوادث بخصوص از مناطقی که مشروطه طلبان حکام دولتی را اخراج نموده‌اند بیان می‌نماید و این امر یعنی پرداختن به حوادث مشروطیت در شهرهای مختلف چون کاشان - یزد - قزوین و... در کمتر منبعی ذکر شده است و باعث شده این کتاب همواره در ردیف مهمترین منابع و پژوهشهای انقلاب مشروطیت مورد توجه محققان قرار گیرد. چنانکه خودوی معتقد است مورخین داخلی و خارجی که تاریخ مشروطیت را نگاهشاند به ذکر حوادث روزپرداخته و به شرح وقایعی که در انقلاب روی داده قلم فرسایی نموده و مطلقاً پیرامون فلسفه این تحول ملی سخن نگفته اند